

Monica Bugaru, gr 1, anul I

Seminarul de Introducere în Teoria Comunicării

Proxemica și posturile

Să ne imaginăm două persoane care nu se cunosc între ele, că merg în același lift. Cum reacționează? Încep să se privească și să-și zâmbescă? Răspunsul este „nu”! Persoanele din lift vor sta cât mai departe (cu puțină) una de cealaltă. Își vor evita privirea și se vor simți stinghere. Vor alege un punct fix, fie un colț al liftului, fie indicatorul cu etajele și vor privi încontinuu până ce liftul va ajunge la etajul dorit. Acest exemplu ține de știința care se numește proxemică.

Dacă vedem un om pe bancă într-un parc, cu capul aplecat și umerii aduși, vom crede oare că este fericit? Cu siguranță răspunsul este tot „nu”! Știința care se ocupă cu poziția corpului se numește postura.

Proxemica - percepția și utilizarea spațiului

Comunicăm desigur, cu mâinile, cu ajutorul expresiilor faciale, al privirii dar comunicăm și prin modul în care folosim un anumit spațiu. Oamenii politici care țin un discurs apropiati spațial de auditoriu, cu privirea îndreptată spre cei cărora li se adresează, obțin un alt efect decât cei care, să spunem, se plasează la o distanță apreciabilă față de ei, mențin privirea în pământ, stau cu mâinile la spate sau cu o mână în buzunar când își rostesc discursul. În științele socio-umane, termenul spațiu este utilizat atât pentru a desemna o realitate fizică, cât și pentru a arăta calități psiho-sociale.

Proximitatea e definită în funcție de distanță: „Proximitatea este o judecată de valoare, referitoare la perceperea unei distanțe, distanța fiind o expresie a raportului dintre două obiecte

distincte în drept, în spațiu și timp.” , arată S. Chelcea în volumul – Comunicarea non-verbală: Gesturile și postura (2005, 45)

Termenul de „proxemică” a fost inventat de către Edward Hall, care l-a utilizat pentru prima dată în studiul cu titlul „Proxemics – The Study of Man’s spatial relations and boundaries” (1963). Problema spațiului există și în lumea animalelor (primele cercetări în acest domeniu au fost realizate de H. Hediger (1961). El a făcut distincția între speciile de contact și speciile de non-contact și a descris termenii de distanță personală și distanța socială. A demonstrat că distanța critică este atât de precisă încât poate fi măsurată în centimetri. Se discută astăzi despre „culturi de contact” (de exemplu cultura arabă sau cultura mediteraneeană) și „cultura de non-contact” (cum ar fi cea americană sau cea nord-europeană). În culturile de contact se încurajează atingerile corporale (contactul cutanat), atât în spațiul privat, cât și în spațiul public. Culturile de non-contact descurajează astfel de comportamente. (Chelcea, 2005,47)

În volumul Concepte fundamentale din științele comunicării și studiile culturale **proxemica** este definită ca fiind studiul semnificației distanței, orientării și relațiilor spațiale, în comunicarea interpersonală. Este un domeniu complicat. Argile (1987) a identificat proximitatea ca fiind doar una din numeroasele relații sociale semnificative în interiorul proceselor de comunicare non-verbală; celelalte includ gesturile, postura, expresia facială și aspectul general. S-a pretins că există diferențe culturale în ceea ce privește proximitatea preferată în diade. De exemplu se consideră că suedezi și scoțienii stau, când conversează la o distanță ceva mai mare decât latino-americanii sau arabii. Bineînțeles că se poate ca acest lucru să depindă de conținutul și subiectul interacțiunii, unde pentru discuții mai intime sunt selectate un contact și o distanță ceva mai apropiată. (O’Sullivan, John Hartley, Danny Sounders, Martin Montgomery, John Fiske 2001, p 265)

În cartea Understanding interpersonal communication, autorul Richard L. Weaver face distincția între proximitatea fizică (distorsionarea spațială) și cea psihică. El oferă exemplul studentului care, așezat în rândul din spate al amfiteatrului, percepe imaginea profesorului ca fiind a unei persoane destul de tinere; la următoarea oră, când ocupă un loc aproape de catedră, realizează că s-a înșelat: părul crezut blond este de fapt alb, iar tenul ce părea neted este brăzdat de riduri. Cealaltă proximitate, cea psihologică, poate avea mai multe efecte asupra noastră: lipsa compatibilităților dintre două persoane, poate influența înțelegerea reciprocă. Dovada cea mai clară a lipsei de proximitate psihologică cu cineva este situația în care o persoană simte nevoia să se explice mereu. Aceasta lipsă conduce la o neînțelegere reciprocă. În schimb, persoanele care empatizează, deci cele care au o proximitate psihologică, nu simt nevoia de a

aduce comentarii ajutatoare. Cu cât există mai multe asemănări, cu atât apropierea dintre cele două persoane va fi mai mare. Aceasta determină o simpatie din partea ambelor părți, deci o evaluare pozitivă. (Richard L. Weaver, 1992, p. 98)

Este interesantă și sugestia că, la fel cum distanța preferată poate varia după caz, pot fi identificate unele tipuri de teritoriu, corporal sau spațial personal: un spațiu care efectiv înconjură corpul și care nu trebuie invadat de către ceilalți decât în cazul în care acest lucru este permis expres. Spațiul personal crește odată cu puterea și statutul individului. Faptul se poate datora cererilor sau preferințelor acelei persoane, dar și temerilor și așteptărilor celorlalți. Astfel se presupune că cei care interacționează își negociază relațiile proxemice. După cum recunoaște și Goffman (1963) în condițiile citadine de densitate mare a populației, orice set de reguli proxemice va fi adesea violat, ceea ce poate duce la o eventuală depersonalizare. În acest mod s-ar putea explica lipsa marcată de contact vizual sau de atenție pentru ceilalți, în condiții precum călătoria cu metroul la ore de vârf sau înghesuiala într-un lift supra-aglomerat. (O'Sullivan, John Hartley, Danny Sounders, Martin Montgomery, John Fiske 2001, p 270)

Comunicarea prin spații

În manifestările instinctului teritorial de comunicarea interumană, lucrurile se petrec ca și cum fiecare dintre noi s-ar delapasa împreună cu niște învelișuri invizibile a căror violare e îngăduită, într-un mod foarte fin diferențiat, exclusiv unor categorii strict circumscrise de colaboratori. Fiecare tip de relație presupune o distanță canonică între indivizi, orice încălcare generând neplăcere, stinghereală sau chiar stări conflictuale. Există o corelație între componenta spațială și cea comunicațională a viții sociale care face obiectul unei discipline, nu mai vechi de 5 decenii. Această știință se numește proxemica și a fost inițiată de americanul Edward T. Hall.

Proxemica afirmă, în esență, că instinctul teritorial, atât de important în viața animalelor, e departe de a fi dispărut la om. Dimpotrivă, manifestările sale s-au diversificat și

nuanțat în timpul evoluției raporturilor sociale. Din acest punct de vedere, Desmond Morris distinge 3 tipuri principale de teritoriu: tribal, familial și personal.

Un exemplu de apartenență la un „trib” este acela al bandelor de răufăcători. Toate grupurile, grupusculele și asociațiile de orice fel simt nevoia impetuoasă de a-și delimita zona de acțiune, marcându-și teritoriul și apărându-l prin mijloace specifice. Un exemplu de instinc teritorial este cel al manifestațiilor de stradă, în care demonstrații își apără metru cu metru teritoriul împotriva invaziei forțelor de ordine- teritoriu asupra căruia nu au nici un drept de proprietate.

Caracterul tribal al teritoriilor colective se vedește și în apariția în spațiul acestora a unor manifestări „primitive” de genul intonării unor cântece de luptă, al desfășurării și expunerii de însemne specifice și al deghizării, toate întâlnite în mod curent, pe stadioane și terenuri de sport.

Trăsăturile teritoriului familial sunt perceptibile atât în modul de organizare al locuinței, cât și în manifestările familiei atunci când ea se află în deplasare, la munte sau la mare. E suficient să urmărim comportarea pe plajă pentru a înțelege importanța pe care fiecare dintre noi o acordă proprietății familiale fictive întemeiate pe dreptul primului ocupant. Cea dintâi familie care sosește în zori la plajă, are, firește, libertatea de a se așeza absolut oriunde dorește, dar prima grijă a membrilor ei este aceea de a-și delimita și marca un teritoriu, pe care, începând din acel moment îl consideră inviolabil. Următorii veniți nu se vor așeza niciodată în imediata vecinătate, și mult mai departe, distanțele dintre „proprietățile” familiale scăzând treptat pe măsura aglomerării plajei.

Referitor la teritoriul familial, ar mai fi de menționat ipostaza mobilă a acestuia, constând în învelișul invizibil al automobilului în care se deplasează familia. Aproximarea prea mare și persistentă a unei mașini străine trezește călătorilor o iritare comparabilă cu cea stârnită spectatorului de cinematograf de așezarea unei persoane pe locul din fața sa, deși mai există și alte scaune libere. În ambele cazuri, familia, respectiv individul, își arogă drepturi asupra unei zone pe care nimic înafara instinctului teritorial nu o îndreptățește să o controleze (Mihai Dinu, 1997, p.216)

VIATA DE LICEU

se trăiește o singură dată!

Folosirea spațiului nostru vorbește la fel de sigur și la fel de pronunțat precum cuvintele și propozițiile. Persoana care stă aproape de interlocutorul său cu mâna pe umărul lui și cu privirea ținută asupra acestuia transmite un mesaj diferit față de vorbitorul aflat la o distanță apreciabilă, cu brațele încrucișate și ochii în podea. Situația este similară cu raportul dintre biroul directorului de la ultimul etaj, cu bar propriu și tapițerie de clasă, și spațiul restrâns al subordonaților. În volumul *Human Communication* (Joseph A. DeVito, anul 2001, p. 156) se arată că Edward T. Hall a identificat patru distanțe interumane: a) distanța intimă (de la 0 până la 40-50 cm), în care poți simți prezența celuilalt, mirosul, transpirația. Accesibil numai persoanelor foarte apropiate, partenerul/partenera, iubitul/iubita, cel mai bun prieten, propriii copii. Apropierea interlocutorilor, acceptarea lor în zona distanței intime, exprimă o apropiere psihologică. b) distanța personală (50-75 de cm), în care indivizii își pot atinge mâinile, definește limita contactului fizic cu ceilalți. La acest nivel, nu putem detecta căldura, respirația celuilalt, și, în general, avem dificultăți în a menține contactul la nivelul ochilor. Dacă acest spațiu ne este încălcat, ne simțim inconfortabil, lucru sesizabil prin mișcările excesive la nivelul corpului (partea inferioară, în special). În anume situații însă (la o petrecere) nu părem deranjați de aceasta „invadare”. Reacția față de invadarea spațiului personal este în funcție de relația pe care o avem cu interlocutorul (dacă manifestăm atracție față de acesta, gradul de toleranță este mai mare). c) distanța socială (1.5 - 3 m) este distanța în care pierdem detaliile privind interlocutorul. Este distanța la care se desfășoară cele mai multe dintre interacțiunile individuale obișnuite, tranzacțiile, afacerile cu caracter formal. Dispunerea mobilierului unui birou ține seama de respectarea acestor distanțe. Contactul la nivelul ochiului este foarte important pentru a menține un nivel optim de comunicare, vocea este mai ridicată, iar inflexiunile vocii au rolul de a reduce distanța socială. d) distanța publică (3 -6 m) este distanța în care individul este protejat și poate deveni defensiv dacă este atacat. La această distanță pierdem foarte multe detalii ale comportamentului interlocutorului: expresiile feței, direcția privirii, dar suntem îndeajuns de aproape pentru a-i urmări acțiunile. Fiecare din cele patru distanțe identificate de Edward T. Hall se distinge prin canale de comunicare (simțurile) cu care se operează. De exemplu, în cazul distanței intime, operează olfacția, contactul cutanat, sensibilitatea termică, însă analizatorul vizual joacă un rol minor. În cazul distanței publice, văzul și auzul au cea mai mare importanță, senzațiile tactile fiind practic eliminate.

Spațiile și distanțele prezentate nu sunt fixe și pot varia în funcție de norme determinate cultural. „Ceea ce pentru un american înseamnă apropiere, pentru un arab înseamnă distantare” Așa cum remarcă Hall: „Fiecare organism trăiește în lumea lui subiectivă, care este o funcție a aparatului perceptiv propriu”. Din această cauză pentru

proxemică, e important să se cunoască, în detaliu, fiziologia și anatomia analizatorului vizual, „senzorium-ul”, care la diferite popoare este diferit programat. Popoarele latine și cele din Orientul Mijlociu micșorează distanțele dintre interacțiunile umane, comparativ cu cele nordice. Statusul interlocutorilor este una dintre variabilele care pot determina creșterea sau micșorarea distanțelor personale. G. Hearn a explicat că persoanele care au putere socială au dreptul de a stabili nivelul distanței pe care o permit în interacțiunea cu ceilalți. De asemenea, factorii contextuali generează tendințe de mărire sau de micșorare a distanței față de interlocutor. Cu cât spațiul fizic în care ne aflăm este mai larg, cu atât tindem să micșorăm distanța interpersonală. Spațiul în care se conversează va fi mai mare într-un apartament decât pe stradă și va fi mai mic într-o încăpere spațioasă decât într-una îngustă. În plus, subiectul în jurul căruia se desfășoară interacțiunea poate genera variații ale spațiului de interacțiune. Când vorbim despre probleme interpersonale sau împărtășim secrete, menținem o distanță mai redusă decât atunci când vorbim despre probleme cu caracter general sau când avem discuții formale. Menținem o distanță mai mică dacă suntem lăudați decât atunci când suntem criticați.

Diferențele legate de sex și de vârstă se reflectă în distanțe relaționale diferite. Femeile interacționează menținând distanțe personale mai mici decât bărbații, iar când este vorba de perechi de sex opus, distanța se mărește. În mod similar, copiii interacționează mai aproape de adulți, comparativ cu interacțiunile cu parteneri de aceeași vârstă. În plus, afectele pozitive sau negative față de interlocutor pot determina distanțe de interacțiune diferite: prietenii mai aproape decât necunoscuții, persoanele cu care cooperăm mai aproape decât cu cele cu care suntem în competiție.

În proxemică se face distincție între „spațiul sociopet” (lat. peto, „a se îndrepta spre”) și „spațiul sociofug” (lat. fugio, „a se îndepărta de”). Această distincție a fost analizată pentru prima dată de psihiatrul american Humphrey Osmond (1957) și a fost teoretizată de către Edward T. Hall (1963). Albert Mehrabian și Shari S. Diamond (1971) au aprobat prin studii experimentale riguroase că dispunerea spațială a persoanelor (cu posibilitatea contactului vizual) influențează comunicarea. Când cei care comunică se pot privi în ochi, durata comunicării este mai mare. În fond, rezultatele experimentului sunt în acord cu „efectul Steinzor”. În 1950, Bernard Steinzor a observat că factorul spațial influențează discuțiile în grup în jurul mesei rotunde (dar nu numai): schimbul de informații cel mai intens se realizează cu persoana așezată diametral opus. Așa se face că la discuțiile oficiale șefii delegațiilor stau față în față, că atunci când la un dineu vrem să facilităm inițierea conversației între persoane care nu se cunosc le așezăm de o parte și de alta a mesei, una în fața celeilalte, având însă grijă ca lățimea mesei să nu fie mai mare de 1,5 m (limita inferioară a „distanței sociale”).

Ceea ce într-o cultură este considerat spațiu sociopet, în altă cultură poate trece drept spațiu sociofug și invers, menționează Edward T. Hall .

În Statele Unite ale Americii, este acceptată „distanța intimă” între două femei care conversează. În țările arabe sau mediteraneene această distanță este acceptabilă și pentru convorbirea dintre doi bărbați. Așa se face că în reportajele televizate din Iran, Irak, Arabia Saudită, Egipt etc. putem observa adesea cum bărbații merg pe trotuar ținându-se de mână, ceea ce la noi s-ar interpreta ca un semnal sexual.

Postura

În cartea Comunicarea non-verbală: gesturile și postura, postura este definită ca un „gest încremenit”. În opoziție cu mișcarea fluidă a corpului, postura se raportează la poziția fixă a corpului. Gordon W. Hewes spune: „Corpul uman este capabil să-și asume o mie de posturi, adică de poziții pe care poate să le păstreze un anumit timp fără a resimți oboseala”. În evaluarea „fixității” corpului intervin și alți factori: temperamentul persoanelor, caracteristici socioculturale și, de ce nu, factorii de climă, temperatură, de exemplu. Există însă o diferență majoră între „poziția corpului” și „postură”. La om, pozițiile corpului sunt limitate: ortostatică (verticală), decubit (orizontală) și șezând. Gama posturilor este mult mai largă; semnalele sunt mult mai variate. Cercetătorul american Robert Sommer a constatat că poziționarea persoanelor la o masă pătrată sau dreptunghiulară depinde de sarcina ce trebuie rezolvată. Astfel, persoanele care vor să discute și să lucreze împreună se așează una lângă cealaltă, că în cazul coacțiunii distanța dintre cele două persoane se mărește, devenind maximă în situațiile de competiție. Când discută, oamenii preferă să stea de o parte și de cealaltă a colțului mesei; când cooperează, preferă poziția „profil către profil”(sau „umăr la umăr”). În situațiile de competiție, persoanele tind să ocupe pozițiile opuse. Interesant este că plasarea persoanelor în diferite locații impulsionează fie cooperarea, fie competiția. Concluzia este una singură: diferite sarcini sunt asociate cu aranjamente spațiale diferite.

Așadar, prin termenul de „postură” se înțelege poziția corpului sau a părților sale față de repere determinate. Cercetătorul Albert Mehrabian aprecia că postura este mult mai expresivă decât gesturile.

După Jacques Corraze „, în comunicarea nonverbală, se utilizează două tipuri de repere: orientarea unui element al corpului raportat la altul sau la corpul însuși (trunchiul vertical, capul plecat, în extensie etc.); orientarea corpului sau a părților sale în raport cu alte corpuri (fața spre interlocutor, corpul aplecat înainte etc.)” În funcție de aceste două tipuri de repere se pot interpreta și semnalele transmise de genunchi.

Dacă avem în vedere poziția emițătorului față de receptor, acesta poate avea o orientare frontală, posterioară, sau laterală. Orientarea frontală este adesea semnalul agresivității, al forței și puterii, în timp ce orientarea posterioară este simbolul urmăririi interlocutorului sau al diminuării ostilității. Orientarea laterală, menită să blocheze înaintarea partenerului, poate fi interpretată, de asemenea, ca expresie a agresivității. În interacțiunile umane se pot identifica postura care exprimă dominația- capul pe spate, pieptul bombat, piciorul înainte, genunchiul flexat, mâinile în șold- și postura care exprimă seducția feminină- picioarele dispuse încrucișat la nivelul genunchilor sau chiar mai sus de genunchi („picior peste picior”), scoaterea în evidență a picioarelor și a sânilor, capul lăsat pe spate.

Filozoful și psihologul american William James a identificat pe baza studiilor experimentale patru posturi fundamentale: a) atitudinea de apropiere (acordarea atenției), în care corpul este înclinat în față; b) atitudinea de respingere (refuz), de ocolire, de retragere față de celălalt; c) atitudinea de expansiune, care exprimă aroganță, orgoliu, agresivitate (capul, trunchiul și umerii sunt în extensie); d) atitudinea de contracție, caracteristică dezamăgirii, stărilor depresive, în care capul „atârână” flexibil și umerii sunt aduși.

Psihologul Henri Wallon susținea că modularea posturii are rol esențial în exprimarea emoțiilor. Cercetările cu privire la modificarea tonusului muscular în funcție de reacțiile emoționale au rezultate contradictorii. S-a descoperit că anumiți indivizi devin inhibați de mișcările din jur în timpul activității intelectuale. Alții, dimpotrivă, au nevoie de a fi distrași, de a se mișca în timpul activității intelectuale. Primii asociază activității intelectuale o „ amortizare a corpului”; cea de a doua categorie asociază activității mintale o mobilizare a corpului.

O temă ce a suscitat interesul cercetătorilor o constituie tipologia posturii: 1) înclinarea ușoară spre interlocutor, care denotă „a acorda atenție”; 2) retragerea sau răsucirea corpului în altă direcție, semnificând „negare”, „refuz”; 3) expansiunea, care denotă îngâmfare sau aroganță; 4) înclinarea trunchiului, aplecarea capului, strângerea umerilor și micșorarea toracelui ar fi caracteristice depresiei și deprimării.

Abert E. Schenflen apreciază că în interacțiunea dintre persoane există trei dimensiuni de bază ale posturii: 1) includere/ neinclusiune 2) orientarea paralelă a corpului sau vizavi 3) congruență/ noncongruență. Prima dimensiune se referă la spațiul de activitate al interlocutorilor și accesul în grup. Dacă două persoane se angajează într-o conversație, de exemplu, doi tineri, o fată și un băiat, care se iubesc, ei delimitează un anumit spațiu, își orientează corpul unul spre celălalt și închid spațiul pentru celălalte persoane, întorcând spatele pentru acestea. Întreaga poziție a corpului, relaxarea membrelor inferioare și ridicarea celor superioare contribuie la închiderea spațiului către ceilalți. Într-un grup, lucrurile se petrec în același fel. Anumitor persoane care sunt străine de grup li se baricadează, prin orientarea corpului, accesul în spațiul de discuție. Rămân în spatele celor care discută, în rândul al doilea. Cercul nu se lărgeste. Este un semnal de respingere. El identifică două moduri de plasare a indivizilor în spațiu: poziția vizavi și poziția paralelă. În cadrul poziției tip „față către față”, comunicarea este directă și reciprocă (de exemplu, interacțiunea dintre medic și pacient, dintre profesor și student sau în cadrul unui cuplu de îndrăgostiți). Într-un grup de trei persoane, poziția vizavi semnalează simpatia, interesul, aprobarea pentru persoana în fața căreia te plasezi și neglijarea celorlalte persoane. Dacă postura este paralelă, înseamnă că cei doi interlocutori se îndreaptă spre un al treilea, cu care vor să împărtășească informațiile. În grupurile de patru persoane se pot observa două orientări posturale paralele sau două orientări posturale vizavi. În astfel de cazuri, nu mai este necesar să investighezi distribuția simpatiilor în cadrul grupului. Afli cu o marjă de eroare acceptabilă totul dintr-o privire.

Postura mixtă în care o parte a corpului (capul și trunchiul) este orientată vizavi de o persoană, iar cealaltă parte (bazinul și picioarele) spre cealaltă persoană, denotă intenția persoanelor de a menține unitatea grupului, tendința de a nu face abstracție de nimeni). Cea de

a treia dimensiune se referă la gradul de similaritate între posturile interlocutorilor. Se face distincție între „posturile congruente” și „posturile incongruente”. Posturile pot deveni identice în timpul comunicării (aproape perfect congruente) sau partial identice (doar anumite părți ale corpului sunt orientate similar).

Absența congruenței poate fi un semnal al diferenței de status sau de opinii. Postura încordată a unuia dintre interlocutori poate genera încordare și la celălalt, iar creșterea congruenței posturale, mai ales în partea superioară a corpului, constituie simbolul calității relațiilor interpersonale. Relaxarea crește când atracția interpersonală se diminuează, dacă este vorba de un interlocutor de sex feminin. În cazul a doi interlocutori de sex masculin între care există antipatie se instalează încordarea și absența concordanței posturale. Asadar, pentru analiza posturii trebuie să se ia în considerare nivelul relației dintre interlocutori, atracția dintre ei și statusul socio-economic. Flora Davis este de părere că „fiecare individ are un mod caracteristic de aș menține propriul corp când stă, se ridică sau când se plimbă. Este un fel de semnătură”. Postura poartă în sine urmele trecutului și exprimă destul de exact starea psihică de moment a persoanei, dacă nu și trăsăturile de personalitate. Umerii aplecați poartă povara unei vieți pline de greutate; cei ieșiți în evidență prin bombarea toracelui exprimă siguranța de sine, dominare, sfidarea celorlalți, pregătirea pentru o confruntare agresivă. Modificările posturii pot fi analizate și în funcție de gradul de accesibilitate al spațiului intim pe care îl permite subiectul. Bărbații tind să aprecieze mai mult posturile care permit accesul către spațiul intim, în timp ce femeile preferă posturile care interzic acest acces. (S. Chelcea, 2005, p 150)

Bibliografie:

1. Joseph A. DeVito - *Human Communication. ed Basic Course* Harper and Row Publishers 2001, p. 156

2. Mihai Dinu - Comunicarea Ed. Științifică 1997, p. 216
3. Richard L. Weaver - *Understanding interpersonal communication*. ed Bowling Green State University 1992, p. 98
4. Septimiu Chelcea, Loredana Ivan, Adinea Chelcea - *Comunicarea non-verbală: Gesturile și postura*. Ed. Comunicare.ro 2005, p. 45
5. Tim O'Sullivan, John Hartley, Danny Sounders, Martin Montgomery, John Fiske - *Concepte fundamentale. Din Științele Comunicării și Studiile Culturale*. Ed. Polirom 2001, p.265